

LEDDIS | We know
CONSTANTIN VIRGIL
GHEORGHIU

Tinerețea doctorului Luther

Traducere din limba franceză
Gheorghită Ciocoi

editura
Σοφία

București

Cuprins

Prefață	5
I. A te naște fără o dată de naștere.	9
II. Möhra: leagănul țărănesc al doctorului Luther	23
III. Valul marilor revolte țărănești în Occident	35
IV. Portretele lui Hans și Margaretei, părinții lui Luther. . .	49
V. Eisleben: parohia în care s-a născut doctorul Luther fără ca vreodată să trăiască aici.	57
VI. Mansfeld: micul oraș al doctorului Luther	63
VII. Secolul lui Faust: fondarea capitalismului	69
VIII. Educația medievală	79
IX. Cel mai vestit cetățean al Evului Mediu: diavolul . . .	89
X. Bătăia cu vergile, cutremurul, teama și lamentația: școala...	103
XI. Școlarii călători ai Evului Mediu	111
XII. Împăratul n-are ce să mai mănânce: caută o slujbă mai bine remunerată	117
XIII. Luther la discipolii lui Gerhard cel Mare.	127
XIV. Partekenhengst: cruciada copiilor cerșetori	145
XV. Eisenach – orașul drag doctorului Luther	153
XVI. Trei descoperiri: muzica, femeia și erezia	161
XVII. Hungerberg în Alsacia: muntele mării foamete țărănești.	171

XVIII. Marele oraș: loc bogat în aur, sărac în înțelepciune.	181
XIX. Universitatea din Erfurt: cel mai vestit loc de îmbarcare pentru Paradis.	189
XX. Martin Luther la „poarta cerului”	197
XXI. Complicele diavolului locuiește aproape de universitate: e femeia	201
XXII. Martin Luther devine „student”	205
XXIII. <i>Scholarul</i> Martin Luther își depune dinții, coarnele și urechile la vestiar	209
XXIV. Hainele <i>scholarului</i> Martin Luther	213
XXV. Cantina de la „Poarta cerului”	219
XXVI. Descrierea zilei de rugăciune și de lucru a studentului Martin Luther, <i>anno domini</i> 1501	223
XXVII. 1502 – Martin Luther <i>Baccalaureus Artium</i>	229
XXVIII. Prima întâlnire cu moartea	233
XXIX. Consacrarea dascălului Martin Luther	237
XXX. Luther este sigur că va ajunge în cer urcând treptele Bisericii	243
XXXI. Ultima născocire a Evului Mediu: lagărele de exterminare a raselor inferioare	249
XXXII. Fulgerul din Stotternheim	259
XXXIII. Scufundarea lumii medievale: Luther se refugiază lângă Bunul Dumnezeu.	263
<i>Note</i>	271

A te naște fără o dată de naștere

Doctorul Luther nu cunoștea anul nașterii sale. Când a murit, trecuse de șaizeci de ani. În decursul acestei existențe relativ lungi, n-a reușit să-și afle data venirii pe lume. De altfel, nici măcar nu încercase să o facă.

Doctorul Martin Luther nu era un oarecare. Dușmanii săi cei mai îndârjiți se pusese de acord în privința asta. A fost profesor universitar, un mare scriitor, teolog, muzician, orator, traducător din greacă și latină. E fondatorul limbii germane literare, fondatorul teologiei protestante, unul dintre întemeietorii muzicii moderne. Dar, mai cu seamă, unul dintre părinții societății moderne. Societatea modernă occidentală începe cu strălucirea societății *Orbis Christianus*, în luna octombrie 1517, în momentul în care Luther face publice tezele sale la Wittenberg. Iar această perioadă se încheie sute de ani mai târziu, aproape în aceeași zi, în luna octombrie 1917, odată cu spulberarea societății capitaliste occidentale prin revoluția rusă, numită „din Octombrie”.

Doctorul Luther cunoștea o mulțime de lucruri pe care marea majoritate a oamenilor le ignoră. Dar habar nu avea de data propriei nașteri. Inscripția gravată pe piatra sa de mormânt e inexactă și ea (1).

Doctorul Luther nu era o excepție: în secolul în care a trăit, oamenii se nașteau fără dată de naștere. Nu

LIBRIS | We know books

există secol în care să fi trăit, unul alături de altul, atât de multe, atât de mari, atât de felurite personalități, genii și somități admirabile ori execrabile ale speciei umane. Leonardo da Vinci, Michelangelo, Rafael, Perugino, Bramante, Veronese, Memling, Correggio, Matthias Grünewald, Tițian, Dürer, Hieronymus Bosch, Bruegel, Holbein, Schongauer, Cranach, Rabelais, Ronsard, Benvenuto Cellini, Camoens, Ariosto, Erasmus, Copernic, Machiavelli, familiile Borgia, de Medici, Ignațiu de Loyola, Sfânta Tereza de Ávila, Sfântul Francisc de Xavier, Thomas Morus, Cristofor Columb, Magellan, Bartolomeo Diaz, Vasco da Gama, Hernán Cortés, Ivan cel Groaznic, Soliman Magnificul, Frederic Barbarossa, Ulrich von Hutten, Franz von Sickingen, Götz von Berlichingen, cavalerul de Bayard, Matei Corvin, Ștefan cel Mare, Thomas Müntzer, marii bogătași Fugger, Calvin, Zwingli, Ioan din Leyden, Nostradamus, Paracelsus, Agrippa von Nettesheim, Valentin Weigel, Carol Quintul, Francisc I, Isabela I a Castiliei, Henric al VIII-lea și chiar celebrul doctor Faust, dacă a existat cu adevărat – cu toții au fost contemporani ai doctorului Luther.

Printre acești oameni, care sunt considerați – întru bine ori întru rău – vârful ale umanității, cea mai mare parte dintre ei habar nu avea, asemeni doctorului Luther, de anul în care se născuse.

Erasmus din Rotterdam, de exemplu, oricât de mare literat a fost, parcurgea călare sute de kilometri prin regiuni infestate cu pestă, printre tâlhari de drumul mare ori pe vreme de război, pentru a corecta o greșeală de tipar, un text latin ori pentru a supraveghea imprimarea unei cărți. Acest om pedant și meticulos până la manie

nu se jena deloc să mărturisească că nu-și cunoștea data nașterii. Nu-i păsa ce vârstă are. Și această ignoranță i se părea lucrul cel mai firesc din lume. A scris unuia dintre prietenii săi: „Sunt la vreo cincizeci de ani ori mai degrabă cam în al cincizeci și treilea an al vieții.” Într-o altă scrisoare declară: „Cred că am vârsta la care a murit Cicero” (64 de ani) (2).

Acești oameni, născuți fără dată de naștere, sunt copiii Evului Mediu. E toamna Evului Mediu, dar e încă Evul Mediu. Unitățile moderne de măsură nu pot fi folosite în această epocă, tot așa cum un cântar nu e de nici un folos unui astronaut în cabina spațială, odată lipsit de greutate. Omul Evului Mediu nu are simțul timpului, așa cum un astronaut, în cabină, eliberat de greutate, nu are simțul greutateii.

În epoca modernă, timpul este o valoare independentă de om. Timpul se măsoară, se pierde, se câștigă, e pus în valoare. În epoca modernă timpul se folosește, se raționalizează, se plătește. Timpul este astăzi o valoare autonomă; limitat și neutru, el se supune exclusiv legilor mecanicii, ale orologiului care îl distribuie. Astăzi, timpul este o materie primă: o marfă.

În Evul Mediu era ignorat complet acest timp care costă bani. Timpul era viață. Timpul nu era mecanic și independent de om. Era organic. Era naștere, creștere, moarte. Ca timpul plantelor. Viața nu era nici ea o valoare independentă de cel care o trăia. Se spune: „Astăzi, viața noastră este o afacere. Cea de odinioară era o existență” (3).

Se poate spune: timpul de astăzi e o marfă, cel de altădată era o împreună-existență. Timpul exista împreună-

LIBRIS | We know books

nă cu omul. Timpul modern se scurge indiferent și autonom alături de om. În perioada în care a trăit doctorul Luther timpul nu era limitat, eternitatea era unitatea lui de măsură. Orele erau bătute de clopotele a nenumărate biserici, paraclise și mănăstiri. Nu de orologii. Dar clopotele bisericilor nu-l invitau pe creștin să ia cunoștință de timp, ele îl invitau să-l ignore. Să se ridice deasupra timpului, să ia cunoștință de eternitate.

Când auzea clopotul, omul își ridică ochii către cer: cerul era unitatea de măsură a spațiului.

În Evul Mediu exista, desigur, un timp istoric, dar era o altă unitate de măsură: istoria începea cu crearea lui Adam, continua cu rușinoasa poveste a fructului oprit, cu izgonirea primilor oameni din Rai și cu viața păcătoasă a omului pe pământ. Punctul culminant al istoriei universale este răstignirea lui Iisus Hristos. În viața unui om – a fiecărui om –, evenimentul cel mai important nu este propria viață, ci moartea sa, adică momentul în care existența pământească și provizorie încetează și în care el se prezintă înaintea Creatorului, în ceasul Judecății, pentru a fi trimis în Paradis, în infern ori în purgatoriu.

Timpul istoric se confundă și el cu veșnicia. Localitățile istorice sunt în parte pământești; dar, înainte de toate, sunt locuri cerești. Obiceiul de a sparge timpul, de a-l fărâmița și de a-l reduce la unități finite este recent. Ceasul a fost pentru prima oară împărțit în șaizeci de minute în anul 1345 (4). Primele pendule mecanice perfecționate au apărut în 1370 la Nürnberg și Paris (5), construite de Heinrich von Wick. Dar ele erau considerate mai degrabă curiozități. Nimeni nu le socotea instrumente utilitare, căci timpul nu era nicicum un articol utilitar.

LIBRIS | We know books

Chiar ideea de a construi un ceas era străină spiritului omului medieval. Legenda povestește că primul orologiu a fost construit de papa Silvestru al II-lea, care văzuse modelul la arabi. Înainte de a deveni papă, Silvestru se numea Gerbert. Era un monah din Auvergne; primul papă francez și din Auvergne. El a învățat în timpul vieții monahale tot ceea ce un om putea să învețe în anul 1000. A studiat mai ales în universitățile din Spania. Știa atâtea lucruri, încât contemporanii îl vor acuza de vrăjitorie (6). Invenția orologiului prin acest papă pare totuși să țină de legendă. Ceea ce Silvestru al II-lea a imitat, luându-se după arabi, era un cadran solar. De altfel, în acea epocă, orologiul ar fi fost o invenție inutilă.

Timpul calendarului era și el infinit. Calendarul religios nu se schimba în fiecare an. Era folosit pe durata unei întregi vieți și de mai multe generații succesive. Căci un calendar indica ordinea anotimpurilor, adică timpul organic, și numele sfinților, timpul veșniciei, din care fac parte omul și anotimpurile, îngerii, Paradisul și infernul. Cu un astfel de calendar, cu o astfel de istorie și cu unități de măsură precum cele ale cerului și veșniciei, felul omului de a privi lucrurile, evenimentele și viața era total diferit de cel al omului modern. Totul era privit sub *specie aeternitas*, din perspective veșniciei. În această lumină oamenii și evenimentele păreau stranii, precum mișcările corpurilor sub apă ori asemenea filmelor proiectate cu încetinitorul.

Orice om care venea pe lume în Occident era creștin. Orice om se năștea în mod automat creștin. Nu exista o altă viață (7). Creștinismul nu era o credință religioasă ca în timpurile moderne. „Căci Biserica nu este un

LIBRIS

We know

exemplu de adevăruri speculative, asupra cărora credința și rațiunea pot să fie de acord ori în conflict cu acestea. Ea se impune precum o constituție politică ori asemenea unor reguli juridice” (8).

Nu există registre de stare civilă: omul nu are o existență civilă, ci religioasă. Numele principal al fiecărui individ e numele de botez. Unul dintre primele cataloage literare compus în Franța de către Gessner în secolul lui Luther clasează autorii în ordine alfabetică, după numele de botez, nu după numele lor de familie (9).

Unicul mod de a cunoaște astăzi datele de stare civilă pentru acești oameni născuți fără dată de naștere e de a căuta care este sfântul ce se prăznuia în ziua venirii lor pe lume. În cele mai multe dintre cazuri, noul născut primea numele sfântului din calendar. Cu toate că nu-și cunoștea data nașterii, știa cu precizie că era născut în ziua Sfinților Simon și Iuda, așadar, pe 28 octombrie (10), ziua în care cade sărbătoarea acestor sfinți. Martin Luther este născut pe data de 10 noiembrie, care se află în ajunul Sfântului Martin.

Mai mult de o sută de zile din an sunt desemnate în actele oficiale după numele sfinților.

Dacă individul omite să spună în ce zi de sărbătoare e născut, e dificil să afli această dată. În afară de obiceiul de a da nou-născutului numele sfântului serbat în acea zi, obiceiul cerea să i se dea uneori copilului numele nașului. Tatăl doctorului Luther se numea Hans pentru că nașul său purta acest nume. Dar avea un frate al cărui naș se numea Hans și el, frate care – în consecință – a primit același nume: Hans. Existau, așadar, doi frați Luther, născuți unul după altul, și care se numeau Hans

Luther (11). Prin urmare, au fost porecliți „Hans cel mare” și „Hans cel mic”. Pentru că trăiau în afara orologiilor, în afara calendarelor, registrelor civile și istoriei laice, acești oameni aveau – din punct de vedere civil – o existență în afara timpului.

Faptele și comportamentul acestor oameni în afara timpului, care cunoșteau ca limite cerul și epiderma, sunt total diferite de cele ale omului modern. Societatea acestor oameni este edificată și ea după principii care sunt în exclusivitate doar ale ei. Relațiile dintre oameni nu sunt impuse aici de exigențe umane, ci de exigențe divine. Oamenii moderni, asemenea grecilor și romanilor, „au reglat mai degrabă morala lor după exigențele vieții social-umane, considerată ca sfârșitul a toate, în timp ce creștinii își rânduiesc viața după o societate mai înaltă decât cea care îi leagă de alți oameni, pe care creaturile dotate cu rațiune pot să o fondeze împreună cu Creatorul lor” (12).

Din această societate fac parte în mod automat nu doar oamenii, ci și Dumnezeu și îngerii, sfinții, diavolul și cei morți.

Pentru un cetățean din acel secol, a nu-i păsa de data nașterii sale nu era un lucru bizar. Ceea ce era bizar era de a căuta să o cunoști.

Doctorul Martin Luther nu era un extravagant: nu s-a întrebat niciodată cu seriozitate în ce an se născuse.

Totuși, chestiunea datei exacte a nașterii doctorului Martin Luther a fost pusă deschis și cu insistență chiar din timpul vieții sale. Doctorul Martin Luther avea un prieten, un colaborator, un vecin de care nu s-a despărțit niciodată. Acest prieten se numea Philipp Melanchthon.

LBRIS

We know

books

Maestrul Philipp – așa cum îl numea doctorul Luther – era profesor la Universitate și atât de savant pentru epoca sa, încât contemporanii îl supranumiseră *Praeceptor Germaniae* (13). Melanchthon, mai tânăr decât doctorul Luther, studiasse matematicile, medicina, dreptul, teologia, greaca și o mulțime de alte lucruri. În ciuda insistenței prietenilor săi, maestrul Philipp n-a vrut niciodată să-și ia gradul de doctor. Era un om nespus de modest. Nu se considera demn să poarte acest titlu. Afirmă, vorbind de vastele sale studii teologice: „Pot să dau mărturie că am studiat mereu Teologia doar cu scopul de a deveni mai bun.”

Manualele didactice ale lui Philipp Melanchthon erau folosite chiar și de dușmanii săi. Opera publicată de el e colosală (14).

Acest om serios, modest și calm a venit într-o zi la doctorul Luther și l-a întrebat despre data sa de naștere. Pentru această lume ce trăia în afara timpului, întrebarea era extravagantă, mai ales că era pusă de un reputat și serios savant. Doctorul Martin Luther, care era – prin fire – opus întru totul lui Philipp Melanchthon, nu s-a supărat. Luther era pătimăș. Dar de această dată, în mod excepțional, el nu a reacționat energic. Știa că motivul pentru care maestrul Philipp îl întreba despre data sa de naștere era foarte serios: Melanchthon voia să cunoască anul, ziua și ora precise ale nașterii doctorului Luther pentru a-i face horoscopul.

Nu era nimic mai serios decât horoscopul pentru un contemporan al doctorului Faust.

Astrologia nu era o superstiție, ci o știință considerată la fel de exactă ca geometria și aritmetica. Însuși

Toma de Aquino nu o disprețuia (15). Teologii cei mai renumiți ai Evului Mediu apreciau ghicirea prin cercetarea astrelor (16). De altfel, aveau dreptate. Înaintea fondării astronomiei, astrologia era o știință serioasă. „Astrologia era un sistem rezonabil și rațional, iar a crede în influența astrelor era inevitabil pentru cei care căutau și admiteau un determinism științific în natură. Cosmologia lui Aristotel, pentru a nu lua decât acest exemplu, a condus în mod necesar la astrologie” (17).

Astfel că doctorul Luther n-a fost surprins că maestrul Philipp dorea să îi facă horoscopul. Era o problemă cât se poate de serioasă!

Împărați, papi și prinți aveau în acele timpuri astrologii lor personali. Împăratul Frederic al II-lea era însoțit în permanență de astrologul personal, care se numea Teodor. Nu erau aici decât celebriți. Orașele importante își aveau astrologii lor municipali. Florența era primul oraș ce a introdus un astrolog în consiliul municipal.

Universitatea din Bologna, care s-a născut oficial în 1158, deținea încă din 1125 o catedră de astrologie. Pius al II-lea și toți ceilalți papi își au astrologii personali, care vor determina zilele faste ori nefaste pentru deciziile ecleziastice. Astrologul papei Alexandru al VI-lea era cardinal (18). Iulius al II-lea fixează ziua încoronării sale cu întreita coroană de conducător al *Orbis Christianus* după indicațiile astrologului său (19). Papa Leon al X-lea e mândru că în timpul pontificatului său astrologia se afla în plină dezvoltare. Papa Paul al III-lea n-a ținut niciodată un consiliu fără să-și fi consultat mai înainte astrologii; și chiar audiențele importante nu erau acordate decât după un aviz astrologic (20).

LIBRIS

We know
books

Dar doctorul Luther nu credea în asta: „Maestrul Philipp ține mult la astrologie, dar n-a putut să mă convingă... O știință care are ca obiect materia este inexactă, căci materia e fără formă și lipsită de calități și proprietăți. Or, astrologia are ca obiect materia” (21).

Aici e Luther cel dintotdeauna. Nici un teolog veritabil al Evului Mediu nu poate crede legile materiei. A accepta faptul că materia posedă legi proprii înseamnă a nega puterea divină. Un vestit teolog francez scrie: „E o imbecilitate să așezi natura înaintea puterii divine, ca și când Dumnezeu nu ar putea să schimbe natura după cum voiește!” (22). Un alt celebru teolog spune: „Puterea divină își bate joc de principiul non-contradicției” (23). Un contemporan al lui Luther exprimă și mai limpede neîncrederea oamenilor față de legile naturii: „Științele sunt inexacte și inutile pentru că doar religia ne învață calea către fericire.” Opera se numește *Expunere asupra deșertăciunii și incertitudinii științei* (24).

Astfel, Luther nu crede în astrologie pentru că astrologia este o știință, la fel ca botanica și anatomia, care se ocupă doar de materie. Or, materia nu poate să aibă legi proprii și precise, deoarece materia nu este decât un simplu aliaj în mâinile lui Dumnezeu, Care face din ea ce vrea și când vrea. „Materia împrumută forma pe care o vrea Creatorul ei” (25). Științele naturale nu sunt științe independente, ci vasale teologiei, singura care poate indica intențiile lui Dumnezeu. Căutarea adevărului se confundă cu interpretarea Scripturii.

În ciuda neîncrederii personale pe care o nutrea față de științele naturale și, în consecință, față de astrologie, doctorul Luther e dispus să ofere datele necesare redac-

LBRIIS | We know books

tării horoscopului pentru a face pe placul prietenului său, maestrul Philipp. *So Lass ich Damit Spielen* – „Îl las să se joace cu aceste lucruri, dar arta lor este o mizerie” (26).

Luther nu-și cunoștea data de naștere. Bineînțeles, avea o idee vagă, însă nimic mai mult. Un timp, doctorul Luther crezuse că se născuse în 1484 (27). În 1540, el afirmă că avea cincizeci și șapte de ani (28). Altă dată afirmă că era născut cu 16 ani înaintea lui Carol Quintul (29). Cel mai adesea, dă anul 1484 ca an al nașterii sale (30). În realitate, această chestiune nu l-a preocupat nici-când la modul serios. Cum nu voia să-l inducă în eroare pe maestrul Philipp furnizând o dată ipotetică, doctorul Luther l-a invitat pe colegul său să afle data nașterii de la persoana cea mai indicată: mama sa. Philipp Melanchthon a profitat de prima lui călătorie la Münster pentru a o întreba pe Margareta – mama doctorului Luther – în ce an era născut fiul ei. Doamna Luther, mama, nu știa. Melanchthon ne relatează conversația: „Ea însăși, la întrebarea repetată privitoare la data nașterii fiului său, mi-a răspuns că își amintea bine ziua și ora, dar că era nesigură în privința anului. Totuși, m-a asigurat că era născut pe data de 10 noiembrie, noaptea, spre ora 11, și că numele Martin îi fusese dat copilului deoarece a doua zi după naștere, ziua în care trebuia să fie primit prin botez în Biserica lui Dumnezeu, era ziua Sfântului Martin” (31).

Mama doctorului Luther era sigură de oră – 11 seara –, cu toate că nu avea ceas. În timpul orelor de veghe, când se așteaptă un copil, când se veghează un bolnav, noaptea se măsură. Pe front, în timpul cruciadei, Sfân-

LUDICIS | We know books

tul Ludovic aștepta zorii cu teamă și măsura întunericul nopții arzând lumânări. După numărul de lumânări arse știa câte ceasuri din noapte se scurseseră și cât timp mai trebuia să aștepte. În țara care va deveni patria mondială a ceasului și a orologiului – Elveția –, în timpul doctorului Luther, orele nopților de veghe erau indicate de cocoș. Celebrul pastor Pierre Viret din Lausanne povestește că jandarmii elvețieni, când mergeau în campanie, duceau cu ei, în afară de arme și provizii, câțiva cocoși ca să le dea ora în timpul nopții: „Cocoși care în noapte le serveau drept orologii” (32). Mama doctorului Luther avea, așadar, posibilitatea să cunoască ora exactă a nașterii fiului ei după cântatul cocoșilor. Însă îi era cu neputință să indice anul nașterii.

Philipp Melanchthon, care ținea neapărat să-i facă horoscopul lui Luther, a continuat ancheta. L-a întrebat pe Jacob Luther, fratele doctorului. Jacob rămăsese stăpânul casei părintești. Acest Jacob, după spusele maestrului Philipp Melanchthon, era un om agreabil și cinstit. Melanchthon raportează că Jacob *dicebat* – avea obiceiul să spună că, după o tradiție a familiei, fratele său ar fi fost născut în 1483.

În 1546, anul morții lui Luther, Melanchthon a publicat bibliografia acestuia. El afirmă că Luther s-a născut în 1483. Avansează ca probă opinia lui Jacob.

Din punct de vedere istoric, nu e sigur că Luther s-a născut în 1483. Dar calendarul, istoria nu aveau importanță pentru creștinul Evului Mediu, care știa că omul poate să noteze date și să alcătuiască calendare, dar că singur Dumnezeu poate să facă să plouă și să facă timp frumos (33). În Ziua Judecății de Apoi, nici un om, când

LIBRIS | We know books

va apărea înaintea Domnului pentru a fi judecat, nu va fi întrebat despre data nașterii sale. Atunci la ce bun să o știi? Omul Evului Mediu se pregătește de cele esențiale, de șederea înaintea Judecătorului. Are mereu în suflet *quatro hominum novissima*, cele patru sfârșituri de pe urmă ale omului: moartea, Judecata, infernul și Paradisul. Celelalte preocupări nu sunt serioase. Examinată cu această gândire, data nașterii omului n-are nici un fel de importanță. Nu merită să fie reținută. Pe pământ, omul nu este decât un călător, un pelerin care așteaptă ca drumul său să se încheie cât mai curând și care are un cumplit „rău de țară, nostalgia patriei sale”, așa cum spune poetul: „Ah, aș vrea să fiu acasă, în adevărata mea locuință, în Împărăția cerurilor...” (34).

A nu-ți păsa de timp, de istorie, de natură și de viața pământească pentru dragostea de Dumnezeu e o lipsă de măsură. Dar oamenii Evului Mediu nu aveau de ales pentru că Îl iubeau pe Dumnezeu, iar măsura de a-L iubi pe Dumnezeu „este de a-L iubi fără măsură” (35).

Chiar în dragostea pământească, ce bărbat și ce femeie s-ar mulțumi cu o dragoste măsurată? Nici unul. Căci măsura oricărei iubiri e de a iubi fără măsură.

Toți oamenii Evului Mediu au fost lipsiți de măsură. Lipsiți de măsură în toate. Mai cu seamă în veacul lui Faust, în care a trăit doctorul Luther. Pretutindenea, doar lipsa de măsură...